

ӘОЖ:94(574)

<https://orcid.org/0000-0002-6776-7957>

Токжигитова М.А.*

«Тарих педагогін даярлау» мамандығының 3 курс докторанты ОҚМПУ.
Шымкент, Қазақстан

ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ СИРАЖИДДИН ӘМІРХАНҰЛЫНЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ

*Автор-корреспондент: maira5585@mail.ru

Республикаға еңбек сіңірген мұғалім,
дербес зейнеткер, кешегі сталиндік,
бериялық зұлматты басынан кешірген
кісі. Ұсталып абақтыға жабылған
кезде облыстық оқу бөлімінің
меңгерушісі қызметін атқарған.
Қазақ зиялыларының жаңадан жетіліп
келе жатқан шоғыры болған Сиражиддин
Әмірханұлының
қаламынан туған естелікті ұсынамыз

Түйін: Мақалада қазақ зиялыларының жаңа ұрпағы болған Сиражиддин Әмірханұлының өмір жолы туралы зерттеу жүргізілді. Республиканың еңбек сіңірген мұғалімі-зейнеткер, кешегі Сталин, Берия зұлымдары туралы. Ұстау және оқшаулау орнына жабу кезінде облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеді. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде қуғын-сүргін саясаты 1920 жылдардың ортасынан басталды. Ф.И.Голощекиннің билікке келуімен жергілікті интеллигенцияны қудалау, «контрреволюциялық ұйымдарды» іздеу жұмыстары басталды. Нәтижесінде қазақтың ірі ағартушылары, қоғам қайраткерлері, әдебиетшілер, түрлі қызмет салаларының көрнекті қайраткерлері жаппай тұтқындалып, Сталиндік зұлымға нұқсан келтірді. Жалған айыптау мен жала жабу нәтижесінде зиялылар 1937-1938 жылдары тұтқындалып, лагерьлерге жер аударылды, «халық жауы» ретінде атылды, жазықсыз қудаланды. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы тобы өзінің саяси қызметінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп санады.

Кілт сөздер: Оңтүстік өлке, қазақ зиялылары «халық жауы», репрессия, қуғын-сүргін

Кіріспе. XX ғасырдың басындағы Оңтүстік өңірдегі ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметі, ата-бабаларымыз ғасырлар бойы аңсап армандаған ел егемендігі туралы қозғалған. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде қуғын-сүргін саясаты 1920-шы жылдардың ортасынан басталды. Билік басына Ф.И.Голощекиннің келуімен жергілікті зиялыларды қудалау, «контрреволюциялық ұйымдарды» іздестіру жұмысы кең өрістеді. Нәтижесінде қазақтың ірі ағартушылары, қоғам қайраткерлері, әдебиетшілері, әр түрлі саладағы көрнекті тұлғалары жаппай тұтқындалып, Сталиндік зұлматтың зардабын тартты. Жалған айып пен жала жабулар нәтижесінде зиялылар 1937-1938 жылдары тұтқындалып, лагерьлерге айдалды, «халық жауы» ретінде атылды, жазықсыз қудаланды. Олардың отбасы мүшелері, туған-туысқандары қамауға алынып, сотталды. XX ғасырдың 30-жылдары Ішкі Істер Халық Комиссариатының (ІХК) тарапынан КСРО бойынша 3 млн-ға жуық адам саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Күні бүгінге дейін нақтылы мәлімет жоқ. Қазақстанда осы кезеңде 103 мың адам репрессияға ұшырап, 25 мыңнан астам адам атылған. Ал Оңтүстік Қазақстаннан 7000-ға жуық адам тұтқындалып, 2500-дей адам оққа байланған. Өкінішке орай, бұл тізім бүгінге дейін жалғасып, дерексіз кеткендердің

құжаттары іздестіру барысында табылуда.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылы 24- қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» №456 Жарлығына сәйкес Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құрылды [1].

Зерттеушілердің мақсаты қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың құжаттарымен танысып, 1926 жылғы РКФСР Қылмыстық Кодексінің баптары бойынша жәбірленушілер мен зардап шеккендердің, сотталғандардың қылмыстық істеріне қатысты қорлардағы істерді зерттеп, зерделеу жұмыстарын жүргізуде. Зұлмат жылдарында қаншама зиялыларымыз жазықсыздан жапа шеккендері айқындалуда.

М. Шоқай өзінің «Ұлттық зиялы» аталатын мақаласында «зиялы» деген ұғымға мынандай анықтама береді: «Ұлттық зиялы деп кімдерді айтамыз. Бір қарағанда жеңіл көрінгенімен, шын мәнінде бұл сұрауға дұрыс жауап қайыру оңай емес. Оқыған, тәрбие көрген адамның бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың «ұлттық зиялысы» қатарына қоса беруге болады деп ойласақ, сөзсіз қателесеміз. Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтықсыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады» [2, 94б.] - деп жазған.

Қазақ зиялыларының басты мақсатының бірі - халқына қызмет ету, халықтың саяси жағынан көзін ашу, халықтың бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін қарастырылады. XX ғасырдың 20-40 жылдары қоғамдық саяси өмірде терең із қалдырған көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлерінің өмірі мен қызметі жайлы баяндалады. Қазақстан мемлекеті өз тәуелсіздігін алуы, терезесі тең мемлекеттердің қатарына қосылуы тарихымыздың ашылмай жүрген құпияларымен танысуға үлкен мүмкіндік туып отыр. Тарихымызды тәуелсіз ой тұрғысынан зерттеп-зерделеу тарихшылар тарапынан жүріп жатыр. Тарихымызда зерттеуді қажет ететін, еліміздің барлық аймағын қамтыған Кеңестік дәуірдің 30-40 жылдарындағы Сталиндік тоталитарлық саясатты тарихымыздың бір бөлігі деп алсақ, бұл саясаттың Оңтүстік өлке өңіріне тигізген зардаптарын атап алуға болады. XX ғасырдың I жартысындағы Оңтүстік өлкедегі қазақ зиялылары, олардың тарихы мен тағдыры туралы толыққанды ұғымды қалыптастыруда өлкеміздегі халқының тәуелсіздігі үшін күрескен, «халық жауы» атанып, қуғын-сүргінге ұшыраған зиялыларымыздың тағдыры туралы тарихи мағлұматтарды терең зерделеудің маңызы өте зор.

Теориялық талдау. Түн ортасы ауған кезде біз жатқан бөлмеге келіп әжеміз - біреулер келді ғой, тұрындар - деді. Біз тұра келдік. Алдыңғы бөлмеге шықтық, онда екі кісі тұр екен. Олардың біреуі - қаруыңыз, яғни мылтығыңыз бар ма деді. Мен - қаруым жоқ, коровин браунинг болған, оны өткізгенімді айтып қағазымды тауып бердім. Сонан кейін мені тұтқынға алу туралы ордерді маған көрсетіп, үйді тінти бастады. Үйдің астан - кестенін шығарып, ақтарып қарап, оларға керекті ештеңе табылмаса керек, тек қана кітапханадағы кітаптар арасынан П.Постышевтің марксизм - ленинизм теориялары жөнінде жазылған кітабын алды (ол кезде БКП(б) Орталық партия комитеті секретары, саяси бюросының мүшелігіне кандидат П. Пастышевтің тұтқында болатын кезі еді).

Мені тұтқынға алуларыңыздың себебі не, менің қандай айыбым бар екен - деген сұрағыма - жүріңіз, барған соң көресіз - деп, дөрекілеу жауап берді. Бұл оқиға 1938 жылдың маусым айында болды. 1937 жылдың аяғына дейін біз қатарлы, біздерден жоғары қызметкерлер тұтқындалып кеткен болатын. Олардың көпшілігінің коммунистер партиясының, совет мемлекетінің сенімді қызметкерлері екенін біле тұрсақта, - бұлар нақақ кетті ғой деп тіс жарып ешкім ештеңе айта алмаған [3, 52б.].

Тәжірибелік бөлім. Осыған байланысты екі мысал. Бірінші 1936 жылы қабылданған Конституция бойынша 1937 жылы ССРО Жоғарғы Кеңеске сайлау өтті. Оңтүстік Қазақстан облысынан Одақтық Кеңеске депутаттыққа кандидат етіп облыстық партия

комитетінің бірінші хатшысы Әбілхайыр Досов ұсынылды, ұлттар Кеңесіне Қазақ АССР атқару комитетінің төрағасы Нұрбопа Өмірзақов ұсынылды. Ұлттар Кеңесіне сайлау округінің төрағасы болып обкомның екінші хатшысы М. Таганский, хатшы болып мен сайланған едім. Сайлау жұмысын облыс бойынша облыстық комитет басқаратын. Мен оларға көмекші болатынмын. Сайлауға алты күн қалғанда обкомға барып екінші хатшының бөлмесіне кірсем Таганский екі қолын артына ұстап кабинетте сенделіп жүр екен. Мені көрді де: «Халық жауы деп түнде Досовты ұстап әкетіпті. Сен соны естідің бе?» - деді. Мен таңқалып қалдым, олай болады деп кім ойлаған. Досов Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатуда, оны нығайтуда көп еңбек сіңірген, одан кейін партия және Кеңесте жауапты қызметтер атқарып сыннан өткен большевик болатын. Сонда біз екеуіміз Досовты жау, жау емес деп бір ауыз сөз айта алмадық. Досовтың жау еместігіне екеуіміз іштей сенеміз. Төбемізден жәй түскендей болды. Екінші бір күні Облыстық атқару комитетінде мәжіліс жүріп жатқан. Күн тәртібіндегі бір мәселе бойынша облыстық атқару комитетінің төрағасы Степанов сөз сөйлеп тұрған кезінде телефоны шылдыр етті. Телефон трубкасын көтеріп: - «Бізде мәжіліс өтіп жатыр еді. Жақсы, тездетерміз», - деді де сөзін жалғастыра бастады. Телефон тағы шылдыр етті. Төраға трубканы алып - қазір - деді де, біздерге қарап: - Мәжіліске үзіліс болады, - деді де жоғары қабаттағы обкомға шығып кетті. Көп кешікпей Степановты екі қолын артына ұстатып екі қызыл жағалының әкетіп бара жатқанын көрдік. Бұл күндізгі сағат 4-5 мезгілі болатын. Кабинетте қалған облыс атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары Әбекенов екеуіміз бірімізге біріміз қарадық, бір ауыз сөз айта алмадық. Болып жатқан оқиғалардың ойға сыймастығын біліп тұрсақта біздердің еш пікір айта алмағандығымызды көрсетеді.

Жоғарыда айтылған А.Досовпен Степановтың тұтқынға алынуы мемлекет қауіпсіздігі органдарының партия және Совет өкімет орындарымен еш санаспай мүлдем басынып кеткендігі, ойларына не келсе соны істеп, заңсыздыққа барып жүргенін көрсетеді. Досов пен Степанов екеуінде Қазақстан өлкелік партия комитетінің мүшелері, Қазақ АССР-нің депутаттары.

1938 жылы қаңтарда өткен Орталық партия комитетінің пленумында «Партия ұйымдарының партиядан комунистерді шығару жөніндегі қателіктері, ВКП(б) қатарынан шығарылғандардың ісін қайта қарау жөніндегі арыздарына формальды - бюрократтық көзқарас және осы кемшіліктерді жою шаралары» жөніндегі алынған қаулыдан кейін тұтқынға алушылық аздап саябырсыған еді. Сол пленумнан кейін «Правда» газетінде «Жалған әшкерелеушілер және жалақорлар жөнінде», «Байбайлам салушылар және жалған қырағылық жөнінде», «Большевиктік қырағылық», «Қате шығарылғандарды ақтау және жалақорларды қатаң жазалау» тағы сол сияқты толып жатқан мақалалар жарияланды. Бұл сияқты мақалалар қазақстандық үнжарияда көріне бастады[4, 54б.].

«Казахстанская правда» газеті 1938 жылдың 14 ақпан күнгі номерінде «Жалған қырағылық» деген мақалада: «Сырттай оқитын мұғалімдердің конференциясында Келес ауданынан келген бір оқытушы облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі Ж. Әмірхановқа

- Сіздер осы күнге дейін Келес орта мектебінің директорын орнынан алмай неге ұстап отырсыздар? - деп сұрақ қойған.

Неге оны жұмыстан алуымыз керек? - деп таңданды оқу бөлімінің меңгерушісі.

Сонда мұғалім:

- Ол кісіні біз төрт ай бұрын халық жауы деп жариялап, кәсіподақ мүшелігінен шығарғанбыз. Сіздер оны әлі ұстап отырсыздар, - депті. Тексеру жұмыстарының барысында мектеп директорының халық жауы деп айыпталатын ешқандай кінәсі табылмаған» деп жазған.

Жалақорлық, жалған қырағылық, айыпсыз адамдарды тұтқынға алу істері бәсеңсіген сияқты еді. Осындайлар еске түсіп «тағы не болып кетті» деген ойға батып, екі қолымды артқа қойып, бәсеңдеп келе жатып көп ұзамайақ баратын жерімізге жетіп қалдық. Мені бір кішкене бөлменің есігін сықырлатып ашып сонда қамады. Бөлмеде адам көп екен,

біразы танитын адамдарым екен. Олар аудандық партия комитетінің хатшылары, атқару комитетінің төрағасы, МТС директорлары еді.

Сәл уақыттан кейін есік сақырлап ашылды. Маған: «шық, жүр», - деді. Бір кабинетке кіргізді. Үстел басында отырған адам маған бажырая қарап:

- Халықтың жауы, түстіңбе қолға? Қой терісін жамылып жүрген жауыз, - деді.

Мен таңқалып қарап:

- Сіз не айтасыз, - дей бергенімде,

- Қысқарт, жап аузыңды, сен әлі басқаша сайрайсың, жазанды тартқызам саған, - деп темекісін тұтатып тарта бастады. Түн ортасы отыруға рұқсат жоқ, тікемен тік тұрмын.

Бір уақытта тергеуші:

- Саған екі сұрақ қойылды, біріншісі сен қашаннан бері Қазақстандағы төңкеріске қарсы ұйымға мүшесің, кім сені оған тартты? Екіншісі: халыққа қандай зиянкестік жасадың? Басқа жөнінде аузыңды ашушы болма. Сұраққа жауап беруге дайын болған кезде ғана отырып жауабыңды жазасың өз қолыңмен, - деді.

Осы сияқты тергеу кешкі сағат 9-10 да басталып таңертеңгі 6-7-ге дейін күнде болатын болды. Камераға келіп жастыққа басыңды қисатсаң күзетші жатуға болмайды деп тұрғызып қояды.

Әйелім іздеп келсе үш ай бойы:

- «Ол кісі, яғни сіздің еріңіз Әмірханов деген бізде жоқ, тағдыры туралы ештеңе айта алмаймыз», - деп жауап береді екен. Қайта - қайта бара бергендіктен:

«Нақақтан ешкімді қамауға алмаймыз. Сіздің еріңіз халық жауы болғандықтан ұсталған, сіз де онымен пиғылдас шығарсыз. Керек болса сізді де отырғызамыз. Бірақ абақтыда еріңіз бар болса тауып аларсыз», - деп те қояды екен. Мені тұтқынға алған күннің ертеңгі күні отбасымды пәтерден шығарып тастапты.

Нақақтан тұтқынға алынған кісіге қолданылатын зорлық, қорлықтың шегі болмайды екен. Күннен-күнге үдеп қатандығы зорая түседі екен. Тергеушілердің мақсаты - жоқ қылмысты мойындату. Тергеушілер өздері шаршаған кездерінде тергеуді абақты күзетшілігіне тапсырып, нұсқауларын беріп, өздері дем алып келуге кетеді.

Жанның тәттілігі өміріңнің жақсы кезінде ғана екен. Әділетсіздіктің, жаланың қорлығы жаныңнанда бездіреді екен. Түбінде ақ пен қараны ажыратуға болады деген үмітпен тергеушіге:

-Маған қағаз, қалам беріңіз, жазамын, - дедім.

- Зиянкестік ниетпен халықтың наразылығын арттыру мақсатында соңғы жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша (ол кезде қазіргі Шымкент, Жамбыл, Қызылорда облыстары Оңтүстік Қазақстан облысы болып саналатын) қазақша 8 орта мектепті, онға жуық орталау мектепті жауып, оқушы балаларды жақын жердегі мектептерге жіберуге мәжбүр еттім. Зиянкестік мақсатпен жақсы мұғалімдерді жұмыстан босаттым, -деп жоқ адамдардың фамилияларын жаздым. Осылар сияқты тағы толып жатқан ойдан шығарылған өтірік қылмыстарды мойындадым. Тергеушім Полетаев менің жазғанымды протоколға көшіріп жазып, маған оқып беріп, қолымды қойғызды. Өз басыма өзім жапқан жалған қылмыстар рас деп табылған жағдайда маған ату жазасы аз көрінген болар еді. Өлгі жағдайлардың түбінде бір тексеру болар, сонда халыққа жау емес екендігіміз, зиянкестік жасамағанымыз анықталар деген үміт дәтке қуат болғандай еді. Бұл менің ғана ойым болған жоқ, менімен бір камерада жатып жоқ қылмыстарды өз басына жазғызып жатқандардың барлығыныңда ортақ ойы еді. Коммунистер партиясы бұл заңсыздықтың бетін ашар деген үміт барлығының көкейінде болды.

Жатқандарда қиял көп бірақ нәтиже жоқ. Бір қатары түнде көрген түсіне де мәнберіп, көңілдерін жұбататын [5,566.]. Сөйтіп қайғылы күндер өтіп жатты. Түрмеде жатсақта өмір үшін күресімізді тоқтатқанымыз жоқ. Дүниеде не болып жатқанын білгіміз келеді. Абақтыдағы бір ғана бөлмедегілер ғана емес, көп адамдар жазаланып жатты. Бір біріміздің білетінімізді жеткізу үшін Морзе әліппесін қолдандық. Қабырғаны тақылдадып көрші камерадағылармен қысқаша тілдесіп жаттық.

Соның арқасында 1939 жылы 1 мамыр күні түрмедегілер заңсыздыққа қарсы айқай - шу көтерді.

Наразылықты бастаған Алтынбек Ембергенов болды. «Фашистік әдіс жойылсын! Сендер, бізді қамауға алғандар, фашистсіңдер! Біздерге прокурор келсін!» деген ұран тастады. Біздер де оған үн қостық. Ұсталмас бұрын Алтынбек Ембергенов Обкомның ауылшаруашылық бөлімінің меңгерушісі еді. Ол 1932 жылы халықты аштан қыру саясатына қарсы күрескен бес коммунистің бірі болатын. Біздің айқай шуымыздан ештеңе шыққан жоқ. Солай бола тұрсада бір күні камерамызға екі адам келді. Олар тергеу жұмыстарын жүргізді. Жеті айдан кейін бір күні мағанда кезек келді. Облыстық соттың арнаулы коллегиясының бастығы Кушнарлов есімді орыс қасындағы екі кеңесшінің аты-жөнін айта келіп:

- Біз бүгін қылмыс заңының 58 бабының бірнеше тармақтарына сай жауапқа тартылған азамат Әмірхан Сираж Ермеқұлының қылмысты ісін қараймыз. Мына кісі айыпталушының қорғаушысы болады, - деп аты-жөнін айтты. Адвокаттың маған керегі жоқ екенін айтып едім, «заң бойынша қылмысты ісі қаралатын адамның қорғаушысы міндетті түрде болуға тиіс» деп тұжырымды сот басқарушысы.

- Айыпталушы Әмірханов, бұрынғы берген жауаптарыңыздың растығын қуаттайсыз ба, қылмыстарыңыз жөнінде не айтасыз?-деді.

- Менің бұрынғы берген жауаптарым, сол бойынша жазылған айыптау қорытындысы бастан аяқ өтірік. Онда айтылғандар тергеу кезінде қолданылған қорлық-зорлықтың нәтижесінде жан сақтап қалу үшін жазылған сөздер, - дедім.

Сот басқарушысы:

- Шантажды тоқтатыңыз, халық жауларының тергеу орындарын қаралауын талай естігенбіз, - деді суық.

Бірақ та мен бетімнен қайтпадым.

- Мойныма алған қылмыстардың жалған екендігін тез тексеріп анықтауға болады. Облыстық ағарту бөлімін басқарған кезде мектептер жабылған жоқ, оның ішінде орта мектептің саны өшкен жоқ, өсті. Тексертіңіз. Жұмыстан шығарып жібердім деген мұғалімдер облыста болған емес. Өтірік. Тексертіп көруіңізді сұраймын. Сол сияқты менің халық жауы болдым дегенім өтірік, бас сауғалау мойныма жазған айыптардың бәрі жалған. Тексертіңіз. Әділеттілікті сұраймын, - дедім. Менен кейін ғажайып қорғаушым тұрып «айыпталушы тергеу кезінде барлық қылмысын мойнына алған. Үкім шығарғанда осыны ескеруді сот алқасынан тілек етемін», деп сөзін аяқтады [6, 586.].

1938 жылғы Орталық партия комитетінің қаңтар пленумы шешімдерінің аз да болса әсері болуы керек. Сот менің ісімді қайта тергеу керек деп үкім шығарды.

Мені апарып дара камераға қамап қойды. Дара камера дегенде азаптаудың бірі түрі екен. Онда кереует, орындық болмайды, цемент еденде отырсың да, жатасың да. Айнала камераның төрт қабырғасы сығырайған торлы терезе. Темір есігі күніне үш рет қана ашылады, тағам әкеледі, онысы тек ыстық су, шай және бір мезгіл сылдыраған қапуста сорпасы. Ашығып іше бастадым. Күніне төрт жүз грамм қара нан береді. Табаныңнан өткен суық шекеңе шығады. Аштық қинаған кезде 1932 жылдың қысындағы Семей қаласының көшесінде аштан қырылып жатқан қазақтар көз алдыма елестейді.

«Оған қарағанда бұл жағдайым шүкірлік қой» деп те ойлайсың. Өне бойы тым-тырыс. Тілдесетін ешкім жоқ. Бұрынғыдай ұрып - соғу, жазалау тиылған. Ала сапыран дауыл, нөсерлі жауын алдында ауа райының тып-тыныш болатындығы еске келеді. Алда не болар екен деп күтумен қатар, өткен сотта халықтың жауы, зиянкес емес екендігімді ашып айттым, ол менің адамгершілік борышымды ақтағаным ғой деп, кеңілімді жұбатамын. Ауыр халде жалғыз жатқанда ойға көп нәрселер түседі. Солардың ішінде отбасымның тағдыры ойдан шықпайды. Ол кезде халық жауы деп ұсталғандардың әйелдерін де тұтқындау әдетке айналған. Жанұямды пәтерден қуғандары, әйелімді жұмыстан шығарғанын естіген болатынмын. Егер әйелімді тұтқынға алса, екі жасар жалғыз ұлым Зауыр не халде жүр деген қиял қинайды. Бізге қағаз, қалам ұстауға рұхсат

жоқ. Солай бола тұрса да темекі орап тартуға деп беретін кішкене буда қағазға, тауып алған қарандашпен Зауырыма зар айтып хат жазамын баяғы.

Хатымды балама жеткізуге мүмкіндік табылмады. Хат жіберу, хат алу жөнінде біздерге түрмеде де, лагерьде де қатаң тыйым салынған. Бұл хатымды осы биылға дейін балам Зауыр мен әйелімнен басқа ешкімге көрсетпеген едім. Тергеу орны қалай болғанда да өз мақсатына жету үшін, өз абыройын сақтау мақсатымен қайтадан тергеу жүргізді. Жаңадан тергеу ісін А. Полетаевқа бермеді, Шумейко дегенге тапсырды.

Мені қалай болғанда қаралау мақсатымен маған қарсы куәлар шақырған болды. Олар да маған қарсы еш айыбымды керсете алмады. Оңтүстік Қазақстан облысының ағарту бөлімінде өзімнің қарауымда істеген мектеп секторының бастығы Подгорнов деген мен жөнінде: «Бұл кісі маған көп тапсырмалар беретін, менің өз жұмысым да көп екендігіне қарамастан, аттестация жүргізу кезінде жұмысқа жарамсыз деп шығарылғандардың арыздарын тексеруді маған тапсыратын, оны мен орынсыз деп санаймын», - деді. «Әлгі жұмысты мектеп басқармасы қарамағанда кім қарауы керек?» - деген менің сұрағыма дәлелді жауап айта алмады.

Солай бола тұрса да мені екінші рет соттады. Жабық сот бұрынғы тергеу кезінде айыбын мойындаған Әмірханов Сираж Ермекұлын 10 жыл қатаң тәртіпті абақтыда өтуге, ол мерзімін өтеген соң 5 жыл саяси құқығынан айырылсын деп үкім шығарды. Соңғы сот мені қамауға алған күнге бір жыл толған күні болды. Бір жыл мерзімдегі көрген қорлық, зәбір өз нәтижесін керсетті. Туберкулез кеселімді жүдетті. Оның үстіне құрқұлақ ауруы қосылды. Тістерім қаусады. Екі аяғымның сіңірі тартылды, балтырларымның бұлшық еті тесіліп ірің қаптады. Соған қарамастан сот болғаннан 2-3 күннен кейін мені басқа тұтқындар тобымен бірге этапқа жіберу үшін қызыл вогонға апарып отырғызды.

Жарты ай бойына қиыр солтүстікке селкілдетіп әкете барды. Менің жүрер әлім жоқ, аяқтарымның сіңірлері тартылып, құрысып қалған. Жолдастарым кезектесіп арқалап баратып жерімізге алып келді. Түскен жерде мені бөліп апарып лазаретке салды, Онда екі айдан астам жаттым. Істейтін емі қарағайдың қылқан бүрлерін қайнатып сусынын ішкізеді.

1940 жылдың көктемінде қылмыс заңының 58 бабы бойынша сотталған тұтқындардың барлығын лагерь орталығына жинап, барлығымызды қызыл вагонға қайыра тиеді, поезды жүргізді. Шығысқа қарай кетіп бара жатқанымызды сеземіз. Алғашқы кезде біздерді қайта тексеруге алып бара жатқан шығар, әділеттілік болар, босатар деген үмітте болдық. Бірнеше күннен кейін Новосибирскіден өткеніміз сезілді. Үмітіміздің қиял екенін сездік. Үміттендік деген сөзді бірнеше рет қайталадым. Ол үміт қайдан туды десек – ол сенімнен туып отырды. Тұтқында жүрген кезде біздер әр уақыт заңсыздықты қашан болса да Лениндік партия ашар, өйткені біздің қоғамымыз жаңа эра қоғамы, бұл қоғамда әділетсіздік болуға мүмкін емес деп қарадық. Біздің халқымыз «үмітсіз шайтан» - дейді. Сондықтан әр адамда алдағы өмірінде үміт болуға тиіс, үмітсіз өмір өмір емес. Үмітсіз адамның басқа жануарлардан айырмашылығы аз болады. Сондықтан да біздер қанша қиындықта болсақ та әділеттіктің заңсыздықты жеңетініне сендік, ол біздердің зор үмітіміз болды.

Тұтқындарды тиеген поезбен кетіп бара жатыл әйеліме хат жазып, оны салған конверттің сыртына - осы хатты тапқан адам ішкі мекен-жай бойынша почтаға салуларыңызды сұраймын- деп жазғанмын. Онда мен -шығысқа қарай кетіп барамыз, қайда барарымыз белгісіз дегенмін. Әйелім хатты алған. Көп күндер жүргеннен кейін Владивостокке жеттік.

Вагоннан түсіріп жаяу айдап бізді апарып сырты сыммен қоршалған сайға кіргізді. Темір сыммен қоршалған сайда жатқан адамның шығар жаны жоқ, барлығын көзбен шолып болмайды. Енді ең дала біздің мекенімізге айналды. Сонда жатамыз, тұрамыз, берген тамағын ішеміз. Владивостокта жаңбыр жиі жауады.

Қыста барлық денең шоқпытталып, қымталған болады, тек көзің ғана ашық. Суық күн сайын 40-50 градус болып тұрады. Жұмыстан қайтып зонаға келгенде сені күтіп

тұрған жақсылық, жылылық қайда. Қара быламықты ішіп, қатқан нанмен камса балығын жеп, брезент шатырға барып жантаясың. Шатырдың ортасына темір кеспектен пеш орнатылған, оны аурулар күндіз-түні жағып отырады, өне бойы қып-қызыл болып күйіп тұрады. Сол ғана адамның жанын сақтауға себепші. Солай бола тұрса да шатырдың шеткі сәкілерінде жатқандардың, әсіресе, аурулардың тоңып қатып қалатындары жиі болып тұрады. Осы итшілік жағдайда 1940-1941 жылдың қысын өткіздік.

Менің бақытыма 1941 жылдың көктемінде қасымда жатқан Садықовқа ақталған қағаз келді. Оны елге қайтармады, лагерь жанындағы тұтқыннан босатып «өз еркімен» жұмыс істеушілердің зонасында қалдырды. Жұмыс істейтін жеріміз көршілес. Садықов маған күнде нен, темекі әкеліп беріп тұрады. Нанға тойыға бастадым. Дүниеде наннан артық тамақ жоқ екен. Халқымыз «ас адамның арқауы» дейді. Мен оны нан адамның арқауы дер едім. Азапты күндер таусылып бітпейді екен.

Бір күні бір солдат келіп біздерді Магаданға алып қайтты. Барсақ кеме келген екен. Кемеге отырғызды. Владивостокке келдік. Онан пасажир поезына тіркеген «столыпин вагонына» отырғызып бізді батысқа карай ала жөнелді.

Оңтүстік Қазақстан облысынан бөлініп құрылған Қызылорда облысының ағарту бөлімінің меңгерушісі болып жүргенінде ұсталған Сарбасов Хамза деген кісіні вагон ішінде кездестірдім. Қайта тергеуге барады екен. Ол да тістен толық айрылған, екі жағы бірдей солған, бұрын толық адам болатын. Халқымыздың «ат арыса тулақ, адам арыса аруақ» деген сөзінің орынды айтылғанына бұл да дәлел. Шымкентке де жеттік

Тергеушім бір күні қорытындысын жариялады. Сізді біз босатамыз. Тергеу сізден қылмыс таппады. «Таяқ аюды да билеуге үйреткен» дегендей, біз сіздің көрген жағдайларыңызға қанықпыз. Сізден өтініш - қоғамымызға, мемлекетімізге өкпелемеңіз, – деп қолыма ақтау қағазымды ұстатты»

Лагерьден қайта тергеуге жіберерде менің қоймаға өткізген киімдерімді жоғалтқан адамның есебінен аздаған ақшасын алғызып, лагерь бастығы маған бергізген болатын. Жолда тінтулер кезінде алып қоймасын -деп ол ақшаны балық майымен майлап пальто етегіне тыққан болатынмын. Майлаған қағаз ақтша ұстағанда сықырламайды екен. Ол аздаған ақша бостандығымда керегіме жарады. Оның үстіне облыстық ағарту бөлімінен екі айлық жалақымды алдым. Отбасымды іздеп таптым. Семейде туысқанның қолына барып жан сақтаған екен. «Қасқырдан қорықсаң інінің аузына барып жат»-дегендей, не болса да жазаланып босанған жерімде қызмет етейін - деп сол облыста жұмысқа орналстым. Отбасым көшіп келді. Бұл 1942 жылдың басқы кезі. Соғыс қайнай жүріп жатыр. Мені де әскерге шақырды. Бірақ туберкулез ауруым болғандықтан мені босатты. Он жылдай ем алдым. 1961 жылы аурулар есебінен шығарды.

Қыркыншы жылдары біздерге, яғни, тұтқынға алынып, кейін ақталып келгендерге, сотталу мерзімін өтеп келгендерге саяси сенім болмады. Қызметке көпке дейін алмады.

Нәтижелер мен талқылау. Зұлмат жылдарында еріксіз қудалауға ұшырап, қаншама қиыншылықты бастан кешсе де Сиражиддин Әмірханұлы әділдіктен үміт үзбеді.

1938 жылы 9 маусымда КСРО жоғарғы сотының әскери алқасының шешімімен РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-7, 58-8, 58-11 ісі бойынша сотталып, 1941 жылы 13 желтоқсанда үкімі жойылып, қылмыс құрамының жоқтығына байланысты іс тоқтатылып, қарауылдан босатылған [7, 156.].

1946 жылы сәуір айында «Ұлы Отан соғысы жылдарында ерен еңбегі үшін» КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының атынан марапат алған [8, 166.].

1948 жылы Әмірханов Сираж Абай атындағы Алматы мемлекеттік педагогикалық институтына түсіп 1953 жылы «Тарих» мамандығын бітіріп шығады [9, 136.].

Оңтүстікте, қазіргі Шымкент облысының Түлкібас ауданындағы Абай атындағы Ванновка қазақ орта мектебінде 20 жыл директор болып, онан кейін Алматыдағы №2 мектеп- интернатына Оқу министрлігінің шақыруымен келіп он жылдай директор болып қызмет атқарған. Қазақ ССР оқу министрлігінде 15 жылдай жұмыс жасаған [10, 106.].

1961 жылы 21 маусымда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы тарапынан

«Қазақ КСР мектебінің еңбек сіңірген мұғалімі» деген құрметті атағы берілді [11, 156.].

«Жыртылған киім жаңартылар, ашыққан қарын тойынар. Бірақ көргенің естен кетпес» - дейді халқымыз. «Народ неможет быть преступником, но жертвой быть может», яғни «Халық қылмыскер болуы мүмкін емес, бірақ нақақтан құрбан болуы мүмкін»- деген Расул Гамзатовтың сөзі еске түседі.

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегінде «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдырыда қасіретті болды. Алайда ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. Жүзжылдықтың алғашқы жартысындағы қазақ зиялыларының жеке басының қасіреті мен қатар өрілген қызмет өзінің бірегей құбылыс ретіндегі тұжырымды деңгеймен ғана емес азаматтық һәм адамгершілік деңгейімен де осы заманмен үндес» [12, 156.]- деп, халқы үшін ғұмыр кешкен ұлт қайраткерлерін еске алады.

Қорытынды.Қазақстан республикасының тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады», [13, 26.] - деп атап өткендігі мәлім.

Сонымен тарихтың тағы бір тарауы белгілі болды. Сырын бүгіп, жұмбақ жабулы тұрғаны қаншама десеңізші.Зерттеушілердің айтуынша, саяси қуғын-сүргін кезеңінде құрбан болғандардың саны соғыста қаза тапқан майдангерлермен пара-пар. Бірақ оның көбін біз біле бермейміз. Ғұлама ғалымдар, әдебиет жанашырлары, жазушылар мен көрнекті саясаткерлер ұлттың ұлық тұлғалары жаламен жан қиып жатты. Оян қазақ! Көтер басты! - деп ұрандатқан елжанды, ұлтжанды талай тұлға Сталиннің солақай саясатынан оққа ұшып, жер жастанды.

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың «1997 жылды жалпы ұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні» деп жариялаған Жарлығының шыққандығы баршамызға белгілі. Осы бағытта саяси құрбандыққа ұшыраған азаматтарды іздестіріп, олар туралы мағлұматтар беруді басты парызымыз деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы //adilet.zan.kz
2. Мәмбет Қойгелдиев. Тарих-күрес алаңы: мақалалар, сұхбаттар. Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015. 94б. 388б.
3. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, 1105/19, 52 бет
4. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, 1105/19, 54 бет
5. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, 1105/19, 56 бет
6. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, 1105/19, 58 бет
7. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, іс-1105/15
8. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, іс-1105/16
9. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі қор-20, тізбе. 47, іс-1105/13
10. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі КП 20, тізбе. 47, іс-1105/10
11. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі КП 20, тізбе. 47, іс-1105/18
12. Н.Ә.Назарбаев. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2013. 15б. 288б.
13. Назарбаев Н. Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» // Егемен Қазақстан. 2018. 21.11, 2б.

Аннотация: В статье проведено исследование о жизненном пути Сираджиддина Амирхановича, который стал новым поколением казахской интеллигенции. О заслуженном учителе Республики - пенсионере, вчерашнем сталинском, берийском злодеяниях. При задержании и закрытии в изолятор работал заведующим областным учебным отделом. В общественно-политической жизни Казахстана репрессивная политика началась с середины 1920-х годов. С

приходом к власти Ф.И.Голощекина развернулась работа по преследованию местной интеллигенции, поиску «контрреволюционных организаций». В результате были массово арестованы крупные казахские просветители, общественные деятели, литераторы, выдающиеся деятели различных сфер деятельности, нанесли ущерб сталинскому злодеянию. В результате ложных обвинений и клеветы интеллектуалы были арестованы в 1937-1938 годах, депортированы в лагеря, расстреляны как «враги народа», подвергнуты невинному преследованию. Передовой круг казахской интеллигенции начала XX века в своей политической деятельности считал главной целью защиту как национальных, так и общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: Южный край, казахская интеллигенция «враг народа», репрессии

Abstract: The article tells about the Honored teacher of the Republic, a personal pensioner, yesterday's Stalinist, Beri atrocities. During the detention and closure to the isolation ward, he worked as the head of the regional educational department. It tells about the life path of Sirajiddin Amirkhanovich, who became a new generation of the Kazakh intelligentsia. In the socio-political life of Kazakhstan, the repressive policy began in the mid-1920s. With the coming to power of F. I. Goloshchekin, work began on the persecution of the local intelligentsia, the search for «counter-revolutionary organizations». As a result, major Kazakh educators, public figures, writers, prominent figures in various fields of activity were massively arrested, and Stalin's atrocity was damaged. As a result of false accusations and slander, intellectuals were arrested in 1937-1938, deported to camps, shot as «enemies of the people», subjected to innocent persecution. The advanced circle of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century in its political activity considered the main goal to protect both national and universal values.

Keywords: Southern region, Kazakh intelligentsia «enemy of the people», repression